

עינוי הדין

אִם־עֵנָה תֵּעָנֶה אֹתוֹ כִּי אִם־צִעֶק יִצְעַק אֵלַי שְׁמַע אֲשַׁמְעֶנּוּ: (שמות כב כב).¹

רש"י שמות פרק כב פסוקים כא-כב

כל אלמנה ויתום לא תענון - הוא הדין לכלל אדם, אלא שדבר הכתוב בהווה, לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם.²

אם ענה תענה אתו - הרי זה מקרא קצר, גזם ולא פירש עונשו, כמו: "לכן כל הורג קין" (בראשית ד טו), גזם ולא פירש עונשו. אף כאן, אם ענה תענה אותו, לשון גזום, כלומר סופך ליטול את שלך. למה? כי צעק יצעק אלי וגו'.³

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה יח

"אם ענה תענה" - אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט. דבר אחר: "אם ענה תענה", מגיד שאינו חייב עד שיענה וישנה.⁴ - כבר היה רבי ישמעאל ורבי שמעון יוצאין ליהרג,⁵ אמר לו רבי שמעון לרבי ישמעאל: רבי, לבי יוצא שאיני יודע על מה אני נהרג.⁶ אמר לו רבי ישמעאל לרבי שמעון: מימך לא בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו עד שתהא גומע כוסך או עד שתהא נועל סנדלך או עד שתהא עוטף טליתך, ואמרה תורה: "אם ענה תענה" - אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט.⁷ ובדבר הזה אמר לו: נחמתני רבי.⁸

¹ ראה ההקשר הרחב של פסוק זה בעינוי דינים של יתום ואלמנה, אחרי שקודם לכן הזהירה התורה גם על הלחצת הגר: "כִּלְאֲלֻמָּנָה וְיָתוֹם לֹא תֵעָנֶה: אִם־עֵנָה תֵּעָנֶה אֹתוֹ כִּי אִם־צִעֶק יִצְעַק אֵלַי שְׁמַע אֲשַׁמְעֶנּוּ: וְחָרָה אַפִּי וְהָרַגְתִּי אֶתְכֶם בְּחָרֶב וְהָיוּ נְשִׁיכֶם אֲלֻמְנוֹת וּבְנֵיכֶם יָתוּמִים". זו דוגמה בולטת של מידה כנגד מידה במקרא, מי שמענה יתום ואלמנה, יהיו בניו יתומים ואשתו אלמנה. העונש הוא בידי שמים ולא בידי אדם, משמע שאין פה עינוי פשוט שניתן לתבוע בבית דין. אך אנחנו בודדנו את הפסוק: "אם ענה תענה וכו'", על מנת לקשר את הפרשה עם הנושא של עינוי הדין, וכבר אנו מקדימים את המאוחר ורומזים לפתרון 'כתב החידה'.

² דברי רש"י אלה מבוססים על מדרש מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי על הפסוק: "אלמנה ויתום - אין לי אלא אלמנה ויתום מנין לרבות כל אדם? תלמוד לומר: כל ... לא תענון. אם כן למה נאמר אלמנה ויתום? ממהר אני ליפרע על ידי אלמנה ויתום יתר מכל אדם. שהאשה קובלת לבעלה, בן קובל לאביו. אבל אלו, אין להן מי שיקבלו לו אלא לי בלבד". וודאי שלעושה החלשים, תשושי הכח כלשון רש"י, יש דין מיוחד ועל כך יעידו הפסוקים במקרא והמדרשים, כגון הפסוק בדברים כד יז: "לא תטה משפט גר יתום ולא תחבל בגד אלמנה" וההלכות הנגזרות ממנו ("אלמנה בין ענייה ובין עשירה", "כי דמענה מצויה ונפשה שפלה" וכו'). ראה גם דברי מדרש במדבר רבה פרשה ה על גזל מתנות עניים: "כי דל הוא - די לו עניותו. לא דיו לעשיר שהוא עומד בריוח ועני בצער, אלא אף גזל ממנו מה שנתן לו הקב"ה!". אבל אנחנו רוצים הפעם להיצמד למילה "כל", להרחבת הדין לכלל אדם. מהו עינוי זה שמורחב במדרש לכלל אדם? לא לעשוש? לא לחמוס? חזרה על איסורים שעליהם כבר הזהירה התורה פעמים רבות?

³ מפרשים רבים התקשו בדברי רש"י אלה, שהרי התורה מבארת את העונש הצפוי למי שמענה, בפסוק הסמוך: "וחרה אפי בכם והרגתי אתכם בחרב וכו'". ורש"י עצמו מסביר באריכות שם מהו העונש: "שיהיו הנשים צוררות כאלמנות חיות, שלא יהיו עדים למיתת בעליהן ותהיינה אסורות להינשא. והבנים יהיו יתומים, שלא ינחום בית דין לירד לנכסי אביהם, לפי שאין יודעים אם מתו אם נשבו". ראה פירוש רמב"ן שדווחה לפיכך דברי רש"י אלה מכל וכל. "אך פירוש מהר"ם (ור"ב"א והרא"ש ואחרים) מנסה לחלק בין מקרה שבו המעונה צועק, ככתוב בפסוק: "כי אם צעוק יצעק אלי" ובין מקרה שאין צעקה, שעליו מדבר רש"י. והוא מזכיר בדבריו את הגמרא בבבא קמא צג ע"א: "אוי לו לצועק יותר מן הנצעק", שלעתים הצועק עשוי להיפגע יותר מזה שצועקים כנגדו ולכן הוא נמנע מלצעק. אפשרות נוספת היא שרש"י מתכוון לכך שאין למי שמענה עונש קצוב וברור בבית דין ובדיני אדם, רק בדיני שמים ובעת שתבוא, בדומה לעונש שנגזר על קין שאיננו מפורט בתורה (אדרבא, "כל הורג קין שבעתיים יוקם"). ואם נבין בהמשך יותר טוב מה העינוי המורחב שמדובר עליו כאן, שהוא הנושא העיקרי שלנו, נבין אולי גם את דברי רש"י אלה בהקשר עם העונש הגזום.

⁴ שתי הצעות למענה לכפילות של השורש ע"ה בפסוק. האחת, לומר לך שדין אחד למענה מעט ולמענה הרבה, לא הממד הכמותי הוא הקובע כי אם העקרוני. השנייה, באה לכאורה להקל ולקבוע שעינוי הוא רק כאשר הדבר חוזר וקורה שנית ולא כאירוע חד פעמי. על הצעה זו חולק מדרש מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי כשהוא דורש: "לא תענון, מכלל שנאמר: אם ענה תענה אותו, יכול לא יהא חייב עד שיענה ויענה? תלמוד לומר: לא תענון - אפילו עינוי אחד. אם כן למה נאמר: אם ענה תענה אותו? לחייב על כל עינוי ועינוי". ואנחנו עדיין תמהים על איזה עינוי בדיוק מדובר. ולאבן עזרא הצעה אחרת לכפילות זו, ראה מים אחרונים.

⁵ כחלק מסיפור עשרה הרוגי מלכות. ראה אבות דרבי נתן נוסח א פרק לח, נוסח ב פרק מא והפיט 'אלה אזכרה' בסליחות וביום הכיפורים.

⁶ ובמקבילה באבות דרבי נתן נוסח א פרק לח: "היה ר' שמעון בן גמליאל יושב ותוהה בדעתו". ובנוסח ב: "היה ר' שמעון בן גמליאל בוכה", וכששאל אותו ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול מדוע אתה בוכה: "הלא בשתי פסיעות אתה נתון בצד אבותיך"! ועוד: "מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל"! עונה לו ר' שמעון: "ולא אבכה שאני יוצא ליהרג כעובד ע"ז וכמגלי עריות וכשופכי דמים וכמחללי שבתות?". שכל אלה הן עבירות שדינם מיתה ונראה כאילו רבן שמעון עבר עליהם.

⁷ כאן נראה שהכוונה במועט ומרובה הוא בזמן ובתשומת הלב של הדיין וזמינותו.

⁸ ושוב במקבילה באבות דרבי נתן נוסח ב: "א"ל רבי ישמעאל: על חנם? מימך לא באת אשה לשאול לך על נדתה והאיש על נדרו והיית יישן או סועד או שמא לא היתה שעה פנויה או שמא לא הניחו השמש ליכנס?". ראה גם הסיפור במסכת שמחות פרק ח הלכה ח שמקשר חזק יותר את העניין עם הפסוקים בפרשתנו: "... אמר לו: שמא בסעודה היית יושב, או ישן היית, ובאתה אשה לשאול על נדתה ועל טומאתה ועל טהרתה, ואמר לה השמש שהיית ישן? והתורה אמרה: אם ענה תענה אותו, ומה כתיב אחריו? וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב". החידוש של מדרשים אלה, מכילתא דרבי ישמעאל בראשם, הוא ש"ענה תענה" הוא לא רק על יתום ואלמנה אלא על כל אדם, כשיטת המכילתא במקומות רבים: "דיבר הכתוב בהווה", וזה הסמך בתורה לעינוי דין! ור' שמעון בן גמליאל נהרג על קידוש השם בעשרה הרוגי מלכות, אולי משום שנכשל בעינוי הדין והתקיים בו: "והרגתי אתכם". כפי שנראה להלן, זהו המקור היחידי לסמך מהתורה לנושא של עינוי הדין והגדרה ראשונית מהו עינוי דין: אי היענות הדיין וזמינותו.

מסכת אבות פרק ה משנה ח

שבעה מיני פורעניות באין לעולם על שבעה גופי עבירה ... חרב בא לעולם על עינוי הדין ועל עוות הדין ועל המורים בתורה שלא כהלכה.⁹

הקדמת הרמב"ם למשנה

... ולפיכך התחיל באבות במוסר לדיינים היו מתונים בדין. ואם נהג הדיין בדרכי המוסר שנכללו במסכת אבות להיות מתון בדין, אל ימהר לחרוץ משפט. לפי שאם ימהר, שמא יש באותו הדין מרמה כמו שאומרים ע"ה¹⁰ דין מרומה. וגם לא יאריך את הדיון בזמן שהוא יודע שאין בו מרמה וזה הוא הנקרא עינוי הדין.¹¹

רמב"ן שמות פרק יח פסוק כב

וטעם ושפטו את העם בכל עת - כי בהיות להם שופטים רבים, ילך העשוק אל השופט בכל עת שירצה וימצאו מזומן. כי אליך לא יוכל להתקרב בכל עת, מפני ההמון הגדול אשר לפניך והטרדה הגדולה אשר לך. ורבים מהם יסבלו החמס הנעשה להם, מפני שלא יזדמן להם להגידו לך. ולא ירצו לעזוב מלאכתם ועסקיהם עד בוא העת הפנאי שיוכלו לגשת אליך. וזה טעם איש על מקומו יבוא בשלום, כי עתה מפני שלא יוכלו לגשת למשפט בכל עת, לא ינוחו בשלום. כי זה פתח לגוזלים לעשות חמס ולעושקים לעשות מריבה.¹²

סנהדרין דף לה עמוד א

משנה: ... דיני ממונות גומרין בו ביום בין לזכות בין לחובה. דיני נפשות גומרין בו ביום לזכות וביום שלאחריו לחובה. לפיכך אין דנין לא בערב שבת ולא בערב יום טוב.¹³
גמרא: מנהגי מילי¹⁴ - אמר רבי חנינא: דאמר קרא: "מלאתי משפט צדק ילין בה ועתה מרצחים".¹⁵ ורבא אמר: מהכא, אשרו חמוץ - אשרו דין שמחמץ את דינו.¹⁶

⁹ ובתוספתא סוטה פרק ו הלכה ט: "עמדתם על חרבכם זו עינוי דין וגזל". ובגמרא שבת לג ע"א: "בעון עינוי הדין ועיוות הדין וקלקול הדין וביטול תורה - חרב וביזה רבה, ודבר ובצורת בא, ובני אדם אוכלין ואינן שבעין, ואוכלין לחמם במשקל וכו'". וההמשך שם מפסוקים מפרשת התוכחה בסוף ספר ויקרא (פרשת בחוקותי). עד כדי כך קשה הוא עינוי הדין! האם זה אותו עינוי הדין שרבי שמעון בן גמליאל החמיר על עצמו, כצידוק הדין, שהדיין השתנה לשתות את כוסו ולנעול את סנדלו? בשל כך באה חרב לעולם?

¹⁰ עליהם השלום, כינוי לחז"ל. חריצת דין מהירה היא מה שחז"ל מכנים בתלמוד דין מרומה. והשהייה, היא עינוי הדין.

¹¹ ראה גם פירוש המשנה לרמב"ם על המשנה במסכת אבות ה ח שהבאנו לעיל: "ועינוי הדין - הכבדת הדין ושיהווי ימים רבים בדבר מבוואר. ועיוות הדין - שידון בזולת מה שראוי". ור' עובדיה מברטנורא מבאר שם: "עינוי הדין - שיודעים להיכן הדין נוטה ומעכבין ואין פוסקין אותו: עיוות הדין - לזכות את החייב ולחייב את הזכאי". ראה גם פירושו הדרשני של כלי יקר על הפסוק: "ואצוה את שופטיכם בעת ההיא לאמר" (דברים א טז), שמדגיש מאד את המילים "בעת ההיא". ואלה דבריו: "ואצוה את שופטיכם בעת ההיא לאמר - מהו לאמר? למי יאמרו השופטים זה? ובעת ההיא מיותר לגמרי! ונראה שהזהירם על עינוי הדין, אלא בעת ההיא לאמר, באותו עת שברור לדיין להיכן הדין נוטה, מיד יאמר פלוני אתה זכאי פלוני אתה חייב. ומה שפירש רש"י: מכאן הווי מתונים בדין, אולי גם רש"י סובר שמשמעותו להזהיר על עינוי הדין ... שכל דין צריך להיות מתון בדין, ויש לחוש שעל ידי זה יבוא לידי עינוי הדין וישהה יותר מן הראוי. על כן אמר בעת ההיא לאמר". עד כאן דברי הכלי יקר. הקשר בין "הווי מתונים בדין" ועינוי דין נזכר גם ברמב"ם. לעיל. יש כאן דרישה מחמירה לדיין למצוא את שביל הזהב. מחד גיסא - לא להיחפז בדין ולא למהר לקפוץ למסקנות, לקחת את הזמן לברר ולחקור היטב את העדים וללמוד את הנושא. מאידך גיסא, לא למרוח את הזמן ולענות את כל בעלי הדינים, ואולי גם את אלה שממתינים בחוץ לדין שלהם שיתחיל; ולהודיע את החלטתו באומץ וביושר ולחתוך את כל מי שמעוניין להאריך בדין המשפטי עד אינסוף. והדברים, בפרט בימינו, ידועים וגלויים.

¹² זמינות הדיין הגבוהה הנדרשת, כפי שעולה מהמכילתא, בסיפור על רבן שמעון בן גמליאל, מזכירה את הנימוק המרכזי של יתרו למשה, בעת שהוא מלמד אותו איך לבנות מערכת משפט היררכית וזמינה בכל עת. ראה דברינו **פרשת מינוי הדיינים**. אך עפ"י פירוש מלבי"ם, על הפסוק שם בפרשת יתרו, הקשר בין "ושפטו את העם בכל עת" ובין עינוי הדין, הוא ברור וישיר ולא נזקק לחיבור האסטוציאטיבי עם המכילתא לעיל. ואלה דבריו המשלימים את דברי הרמב"ן לעיל: "ושפטו את העם בכל עת - ובאשר יהיו שופטים רבים יוכלו לשפוט את העם כולו, וגם יוכלו לשפוט בכל עת ולא יהיה עינוי הדין". גם עינוי דין זה, של המתנה אינסופית לדין בבתי המשפט, נשמע מוכר בימינו. נראה שעינוי הדין והימשכותו בתוך כותלי בתי המשפט קשור ברור לעינוי הדין של התור הארוך המשתרע מחוץ לכותלי בתי המשפט ולעליית כוחם של 'בתי משפט פרטיים' והסדרים כוחניים למיניהם.

¹³ ראה במשניות, סנהדרין פרק ד משנה א.

¹⁴ מנין לנו ההלכה שבדיני נפשות משהים את הכרעת הדין למחרת, אם נטיית הדיינים היא לחובה, שמא ימצאו לו זכות למחרת.

¹⁵ מסביר רש"י שם: "צדק ילין בה - רגילין היו מתחילה להלין את הדין כדי לצדקו, ועתה כשאינן עושים כן הרי הן כמרצחין".

¹⁶ מסביר רש"י שם: "שמחמץ את דינו - שמשהא אותו ומלינו כדי להוציאו לאמתו". ושטיינזלץ מוסיף: "אשרו - תנו שבח לדיין שמחמץ (משהה) את דינו לפני שפוסק בו". כך או כך, הרי לנו דין 'הלנת הדין' שקובע שלעתים, כגון בדיני נפשות ובנטייה לחובה, אין למהר בחריצת הדין, אפילו אם יש בכך עינוי דין לנדון, שעובר עליו עוד לילה ארוך של המתנה ואי וודאות שמן הסתם יש בה עינוי. לא בכדי נוקטת הגמרא כאן לשון 'הלנת דין'. אגב, ראה עוד בהקשר זה את דברי הגמרא בסנהדרין יז ע"א שאם כל הסנהדרין מצאו אותו חייב ואף אחד לא לימד עליו זכות, אין משהים את דינו ופוטרים אותו לאלתר ואין מלינים את הדין למצוא לו זכות למחרת.

היכי ליעבד?¹⁷ לידייניה במעלי שבתא וליגמריה לדיניה במעלי שבתא - דילמא חזו טעם לחובה, ובעו למיעבד הלנת דין.¹⁸ ... וליגמריה לדיניה בשבתא, וליקטליה בחד בשבתא - נמצא אתה מענה את דינו.¹⁹

רמב"ם הלכות סנהדרין פרק כ הלכה ו

לא תעשו עול במשפט, זה המעוות את הדין ומזכה את החייב ומחייב את הזכאי. וכן המענה את הדין ומאריך בדברים ברורים כדי לצער אחד מבעלי דינים, הרי זה בכלל עוול.²⁰

ספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה רנו

והמצוה הרנ"ו היא שהזהירנו מענות היתום והאלמנה והוא אמרו יתעלה (משפטים כב): "כל אלמנה ויתום לא תענון". וזאת האזהרה כוללת שלא יענה אותם לא במאמר ולא במעשה, אבל ידבר עמם דברים רכים וטובים ויתעסק עמם בעסק טוב מאד ויתנו להם לחיות בטוב שמחים. ויכוין ההפלה בזה כלו.²¹ ומי שיקצר בדבר מזה, הנה עבר על לאו זה. וכבר אמר יתעלה עונש העובר על לאו זה והוא אמרו יתעלה (שם): "יחרה אפי והרגתי אתכם וגו'".²²

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים: ראה אבן עזרא הפירוש הקצר שמות פרק כב כא: "לא תענון - בלשון רבים, כי משפט הרואים העינוי והחרישו, כמשפט המענה. על כן כתוב: "אם ענה תענה... והרגתי אתכם". דין אחד למי שמענה ולמי שעומד מנגד ומחריש ולא מוחה. "כי אם צעוק יצעק" אומר הכתוב! צריך לצעוק ולמחות על עינוי הדין מכל סוג ומידה.

¹⁷ בקטע זה דנה הגמרא בחלק השני של המשנה שקובע שאין דנים לא בערב שבת ולא בערב יום טוב וגם זה קשור בנושא הלנת הדין. אם יתחילו לדון בערב שבת ויסיימו בו ביום, הרי למדנו שאם הדיינים נוטים לחובה, יש להלין את הדין למחרת, ומחר הוא שבת ולא נגמר הדין לא הוי עינוי הדין, דכל שעה מצפה להצלה. אבל כשנגמר - כל היום מצפה למיתה, והוי עינוי הדין. הרי לנו שבדיני ואין מקיימים דין מיתה בשבת: "אין רציחה דוחה את השבת". ואגב אורחא למדנו שאפשר לגמור דיני נפשות בשבת (אבל לא מתחילים בגלל הצורך לנהל רישום של "דברי המזכים ודברי המחייבים", ראה שוב במשנה לעיל במקור שם על סופרי הדיינים). ויש גם הבדל בין דיני ממונות שלא דנים כלל בשבת ויום טוב ובין דיני נפשות שבעקרון לפחות גומרים. ראה תוספות שם ד"ה ליגמריה לדיניה בשבתא, שמסביר את ההבדל.

¹⁸ ואם נגמור את הדין בשבת ונבצע את גזר הדין ביום ראשון - "נמצא אתה מענה את דינו". ראה דברי רש"י שם שמסביר: "כל זמן שלא נגמר הדין לא הוי עינוי הדין, דכל שעה מצפה להצלה. אבל כשנגמר - כל היום מצפה למיתה, והוי עינוי הדין". הרי לנו שבדיני נפשות שהיית הדין והארכתו, מה שמכונה בפי חכמים 'הלנת הדין', אינם עינוי דין כל עוד יש לגדון ציפיה ותקווה שיצא זכאי. עינוי הדין הוא אחרי שנפסק הדין ומשהים את הביצוע (תהליך של ערעור לאינסטנציה גבוהה יותר, לא קיים בדיני התורה). ובעלי תריסין והרוצים להעמיק (ולשלוח לנו את משובם!), ישו סוגיה זו עם הגמרא במסכת מועד קטן יד ע"ב, שם אגב דיון אם דנים במועד (חול המועד) או לא, עולה שהשהיית זמן בין התחלת הדין ובין גמר הדין הוא עינוי דין ולא כגמרא בסנהדרין. וכבר עמדו על כך התוספות שם בד"ה נמצאת אתה מענה את דינו. ועד כאן בדיון הלכתי זה.

¹⁹ בשיטת הרמב"ם (לא בדקנו את שאר ספרי מוני המצוות) אין מצוות לא תעשה לא לענות את הדין. ברשימת שלושים המצוות המנויות בראש הלכות סנהדרין ביד החזקה: עשר מצוות עשה ועשרים מצוות לא תעשה, לא נמצאת מצווה לא להלין או לענות את הדין. גם בספר המצוות לרמב"ם לא מצאנו מצווה כזו. איסור עינוי הדין (ובמשתמע גם הלנת הדין) כלולים באיסור "לא תעשו עוול במשפט". ראה גם ספר החינוך, שבד"כ הולך בעקבות הרמב"ם, מצוה רלג שלא לעוול המשפט: "שלא יעשה הדיין עוול בדין, והעוול יהיה בכל עת שיעבור על מה שצויתו לנו התורה בענין הדין מדיני המצוה, מה שאמרו זכרונם לברכה שהמענה את הדין בכלל מעוול המשפט הוא. ומה שאמרו [אבות פ"א מ"א] הו מתונים בדין, כדי שלא יבאו לעוול המשפט וכו'". ומהביאור על ספר המצוות לרס"ג של הרב פערלא (פולין מאה 19), עשין עשה כא, עולה שזו גם שיטת רס"ג. המכילתא דרבי ישמעאל שהבאנו בראש דברינו היא המקור היחידי שמצאנו שמביא סמך מהתורה לאיסור עינוי הדין. ולפי שחז"ל לא עסקו במנייה פרטנית של המצוות (מלבד האמירה והמספר הכללי: תר"ג מצוות, כגון בדרשתו של רבי שמלאי, מסכת מכות כג ע"ב, שמות רבה לג ז), אפשר שהדרשה של המכילתא לעיל איננה רק סיפור מרגש על מותם של ר' ישמעאל ורשב"ג, אלא לימוד אמתי שעינוי דין הוא איסור תורה. ואם כך, זיכו אותנו היתומים והאלמנות שדין עינוים יורחב לנדבך מרכזי בהלכות שופטים וסדרי דין, במצוות "בצדק תשפוט עמיתך" - שלא לגרום לעינוי דין.

²¹ נראה שכוונת משפט זה היא שכמה שירבה (יפליג) להיטיב עם היתום והאלמנה ולשמחם, הרי זה משובח.

²² עשיו הקפה של 360 מעלות וחזרנו לפשט הפסוקים בתורה. המצווה הנמנית בספר המצוות היא כפשת הפסוקים, להיזהר מאד ולגלות רגישות מיוחדת כלפי תשושי הכח בחברה, כדברי רש"י בהם פתחנו. ראה שמות רבה בפרשתנו, פרשה ל סימן ח: "כל אלמנה ויתום לא תענון, ר' יוסי אומר: למה אוהב אלהים יתומים ואלמנות? אלא שאין עיניהם תלויות אלא בו, שנאמר: אבי יתומים ודיין אלמנות (תהלים סח ו); לכך כל הגוזלם, כאילו גוזל להקב"ה, שהוא אביהם שבשמים, והוא כועס עליו, שנאמר: וחרה אפי והרגתי אתכם (שמות כב). משל לבת מלכים שסרחו על אביה, והיו לה בנים וטרפה אותם עליו והלכה לה. כשהוא רואה אותם, כאילו רואה את בתו לפניו. ומי שהוא נוגע בהן, נפרע ממנו. כך ישראל היו בציון והקב"ה שרוי ביניהן, שנאמר: זאת מנוחתי עדי עד (תהלים קלב יג-יד). וכיון שחטאו וטרפם, אף היא (ציון) השליכה בניה עליו, שנאמר: יתומים היינו ואין אב אמותינו כאלמנות (איכה ג). וכשהוא רואה לישראל שעושים מצותיו, מתנחם על מה שעשה בציון ומבקש לה זכות, שנאמר: שבת י אל ציון ושכנתי בתוך ירושלים (זכריה ח ג). וכן דוד אומר: שובה ה' את שבתנו (תהלים קכד ד). ובמה ישראל נפדים ונגאלים? "ציון במשפט תיפדה ושביה בצדקה" (ישעיה א כז), כדברי שמות רבה בהמשך פרשה ל: "ועוז מלך משפט אהב - אם עשיתם את הדין עתיד הקב"ה להחזיר לכם בתי דינין שלכם, שנאמר (ישעיה א) ואשיבה שופטך כבראשונה, מה כתיב אחריו ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה".